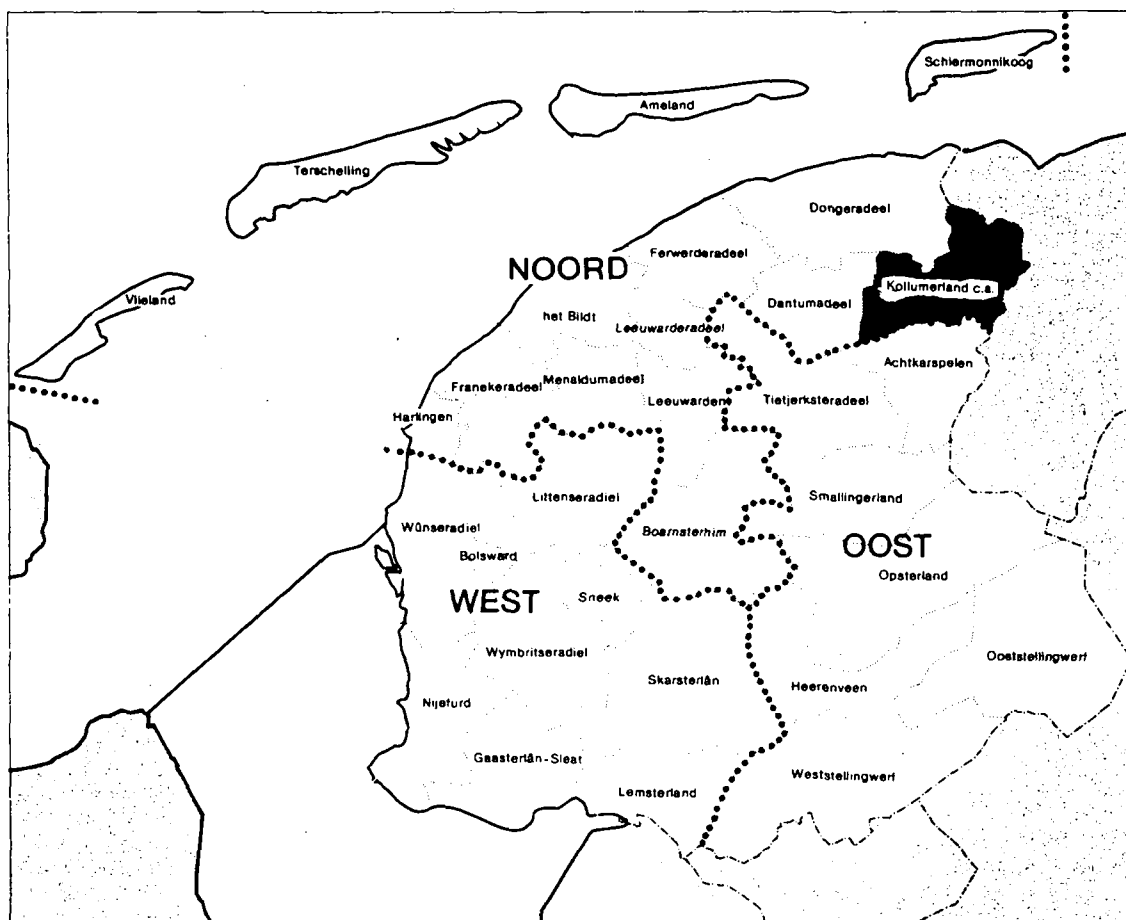

Monumenten Inventarisatie Project

concept GEMEENTEBESCHRIJVING

KOLLUMERLAND EN NIEUW KRUISLAND

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO NOORD

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING	3
2	BODEMGESTELDHEID	
2.1	Ontstaansgeschiedenis en Bodemsoorten	3
2.2	Reliëf	4
2.3	Waterbeheersing	4
2.3.1	Zeewering	4
2.3.2	Afwatering	5
3	GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD	
3.1	Grondgebruik	6
3.2	Verkaveling	6
3.3	Landschapsbeeld	6
4	INFRASTRUCTUUR	
4.1	Waterwegen	7
4.2	Landwegen	7
4.3	Spoorweg	7
4.4	Gas, electriciteit en drinkwatervoorziening	8
5	MIDDELEN VAN BESTAAN	8
6	NEDERZETTINGEN	
6.1	Algemeen	9
6.2	Dorpen	9
6.3	Gehuchten en verspreide bebouwing	14
	LITERATUUR	15
	BIJLAGE I BEVOLKINGSONTWIKKELING	17

1 INLEIDING

De gemeente Kollumerland en Nieuw Kruisland ligt in het oosten van Friesland in de regio Noord. De gemeente grenst in het westen aan de gemeente Dantumadeel, in het noordwesten aan Dongeradeel, in het noordoosten en oosten aan de provincie Groningen en in het zuiden aan de gemeente Achtkarspelen in de regio Oost.

In de gemeente Kollumerland c.a. liggen de nederzettingen Augsburgbuurt, Burum, Kollum, Kollumerpomp, Kollumerzwaag, Munnekezijl, Oudwoude, De Triemen, Veenklooster, Warfstermolen, Westergeest en Zwagerbosch.

De oppervlakte van de gemeente bedraagt 116,35 km² waarvan 6,2 km² tot het binnenwater behoort. Op 1 januari 1989 telde de gemeente 12.437 inwoners.

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis en bodemsoorten

Binnen het grondgebied van de gemeente Kollumerland kunnen twee gebieden worden onderscheiden, namelijk een pleistoceen dekzandgebied in het zuidwesten - dat (landschappelijk) wel tot de Friese Wouden wordt gerekend - en het door de zee gevormde kweldergebied dat het overige en grootste deel van de gemeente beslaat. De grens tussen beide gebieden loopt, globaal gezien, van Westergeest via Oudwoude en Kollum naar Augsburgbuurt.

De pleistocene gronden, hoofdzakelijk gevormd gedurende de twee laatste ijstijden, bestaan aan de oppervlakte uit zand met daaronder een laag door het landijs achtergelaten keileem. De dorpen Zwagerbosch, Kollumerzwaag en Veenklooster liggen op deze gronden en Kollum en Augsburgbuurt langs de noordoostelijke begrenzing ervan. Oudwoude (de Wygeest) en Westergeest liggen op noordelijke uitlopers van de pleistocene grond in het kweldergebied. De pleistocene gronden in de gemeente vormen de noordelijke uitlopers van het Drents Plateau. Gedeeltelijk is de zandgrond in het verleden met veen bedekt geweest. Deze oppervlaktelaag is door menselijk toedoen in de vorm van vervening en ontginning en door oxydatie langzamerhand weer verdwenen.

Het aan de pleistocene gronden grenzende kweldergebied met kleigronden is na de ijstijd gevormd onder invloed van de zee. De langzaam stijgende zeespiegel beïnvloedde gedurende enkele millennia voor Chr. het huidige kustgebied in de vorm van plaatselijke erosie en vervolgens afzetting van klei en zand. Omdat perioden van regressie en transgressie elkaar afwisselden was het vormen van terpen noodzakelijk om bewoning te kunnen continueren. Tijdens een van deze transgressie-perioden werd in de 8e eeuw de Lauwerszee gevormd, waarvan het zuidelijke deel in de daarop volgende eeuwen weer verlandde. Tussen de 13e eeuw en de eerste helft van de 16e eeuw, maar ook nog in de 19e eeuw werden delen van de Lauwerszee ingedijkt.

Landinwaarts bevindt zich een aantal laagten in het terrein, waar niet of nauwelijks kleiafzetting heeft plaatsgevonden. Het grootste complex hiervan bevindt zich noordelijk van Kollumerzwaag. De gebrekkige afwatering en dientengevolge slechte terreingesteldheid heeft de bewoning en het agrarische gebruik van deze gronden tot in deze eeuw beperkt. De tot dan toe bestaande plassen in dit gebied waren ontstaan door vervening.

2.2 Reliëf

De hoogteverschillen in Kollumerland zijn op zich niet zeer groot, maar vergeleken met de hoogteverschillen in de andere gemeenten in de regio Noord toch van enige betekenis. Met name ten zuiden van Kollum en Veenklooster liggen enkele "eilandjes" hoger dan 2,5 meter boven NAP.

De kleigronden in het noorden en oosten van de gemeente liggen in het algemeen enkele decimeters tot circa één meter boven NAP, waarbij de hoogst opgeslibde gronden het dichtst bij zee of langs het Dokkumer Diep liggen.

Het hoogste punt in de gemeente vindt men bij Zandbulten (+ 3,7 meter) en het laagste in een slenk bij Ter Luine (-1 meter).

2.3 Waterbeheersing

2.3.1 Zeewering

De oudste dijken zijn die langs het Dokkumer Diep, een dijk die ter hoogte van Oudwoude in zuidelijke richting afbuigt naar de zandgronden, en de dijk tussen Kollum en Visvliet, een Gronings dorp dat ten zuidoosten van Burum ligt. Deze dijken moeten voor de tweede helft van de 13e eeuw zijn aangelegd. Langs laatstgenoemde dijk werden, vermoedelijk in de tweede helft van de 13e eeuw een aantal kleinere gebieden bedijkt, waaronder Burum en omgeving. De volgende inpolderingsfase werd gevormd door de dijk tussen Kollumerpomp en Pieterszijl, begin 14e eeuw. Het uit de bronnen bekende eiland 'Oegh', ten noordoosten van Burum werd nadien, maar voor 1476 bedijkt. In dat jaar kwam de dijk tussen het Oegh en de Groningse Ruigewaard tot stand. Van de volgende inpoldering, het Nieuw Kruisland, was de bedijking in 1529 gereed.

De kwelders westelijk van het Nieuw Kruisland werden in hun huidige omvang pas in het midden van de 19e eeuw bedijkt. Hier ontstonden de Eskespolder (1859), de Catspolder en de Nieuwe Buitenpolder. Het sluitstuk vormde de aanleg van de Provinciedijk tussen Nittershoek en Zoutkamp in 1877.

Met elke nieuwe bedijking werd de achterliggende bestaande dijk van secundair belang. Op den duur werden de oudste, meest landinwaarts gelegen slaperdijken afgegraven; zij zijn nu in het landschap niet meer herkenbaar als dijklichaam. Enkele ten gevolge van dijkdoorbraken ontstane wielen, noordoostelijk van Westergeest en Augsbuurt en langs het Dokkumerdiep en bij Munnekezijl, herinneren nog aan de vroegere aanwezigheid van de zee in dit gebied.

In de jaren zestig van deze eeuw werd begonnen met de afsluiting van de Lauwerszee, hetgeen in 1969 werd voltooid. Van het ingepolderde gebied kwamen delen ter beschikking van de landbouw, recreatie en defensie (militair oefenterrein). Het door de afsluiting ontstane Lauwersmeer heeft een functie voor de watersport en is tevens van belang als boezemmeer.

2.3.2 Afwatering

De verschillende vaarten - zowel die van natuurlijke oorsprong als de gegraven vaarten - in de gemeente Kollumerland hadden behalve voor de scheepvaart ook betekenis voor de afwatering. Via de Oude Zwemmer, de Zijlsrijd en de Lauwers kon door middel van een zijl (sluis) directe afwatering plaatsvinden. De zijlen in de twee eerstgenoemde vaarten kwamen te vervallen met de afsluiting van het Grootdiep in 1729 bij de Dokkumer Nieuwe Zijlen. Het vaartenstelsel ten behoeve van de afwatering heeft in de loop der eeuwen een grotere betekenis gekregen. Met het graven van de vaart tussen Kollum en Gerkesklooster en de 'Nieuwe Vaart' tussen Westergeest en Oudwoude, beide in de 16e eeuw, konden respectievelijk Achtkarspelen en delen van Tytsjerksteradiel en Dantumadeel via Kollumerland afwateren. De afwatering via de Lauwerszee ontleende zijn belang aan de aldaar, bij overheersende zuidwestwind, laagste ebstanden langs de Friese kust.

In aansluiting op het graven van de Nieuwe Vaart in de gemeenten Tytsjerksteradiel en Dantumadeel werd in Kollumerland de Nieuwe Zwemmer gegraven in 1880-81, waarmee de oude en bochtige tracé's kwamen te vervallen.

De bemaling geschiedde aanvankelijk met behulp van verschillende watermolens. Voor de bemaling van de landerijen gelegen in het waterschap Lutjewoude werd bij die plaats een stoomgemaal opgericht in 1880, welke in 1916 door een windmotor werd vervangen (thans electromotor). In de eerste helft van de 20e eeuw werden ook elders in de gemeente enkele van deze zogenaamde Amerikaanse windmotoren in gebruik genomen. Momenteel resteert daar niets noemenswaardigs meer van. In dezelfde periode, de eerste helft van de 20e eeuw, werd ook een viertal elektrische gemalen in gebruik genomen.

Met name met de afwatering van de Zwager Mieden en het gebied ten noorden van Kollum was het slecht gesteld. Ten behoeve van een betere afwatering van het land ten noorden van Kollum werd in 1893 het 258 ha omvattende waterschap 'Tochmaland' opgericht. Een grote watermolen van 1893 verzorgde de bemaling. Sinds 1946 vindt de bemaling electrisch plaats; het gemaal bevindt zich in een gebouwtje naast de molen.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

Het cultuurlandschap van de voormalige wadkwelders is hoofdzakelijk als grasland in gebruik geweest. Op de hoogst opgeslibde delen langs het Dokkumer Diep en langs de Lauwerszee vond tevens akkerbouw plaats. Sinds het begin van de 20e eeuw is het areaal bouwgrond afgenomen ten gunste van het gebruik als grasland.

Het tot de Friese wouden behorende deel van de gemeente is oorspronkelijk ontgonnen ten behoeve van de akkerbouw. Na 1850, toen de meeste gronden nog altijd in gebruik waren als bouwland, vond geleidelijk aan een vrijwel totale overschakeling plaats van akkerbouw naar veeteelt en daarmee een omzetting van veel akkers in grasland.

In de omgeving van Zandbulten in het zuidwesten van de gemeente werden omtreeks 1850 de eikebossen geroid en ontgonnen voor bouwland. In 1880 werden daar echter sparren aangeplant die tijdens de Eerste Wereldoorlog werden geroid en verkocht.

3.2 Verkaveling (Kaart ..)

Omstreeks 1850 was in het noorden en oosten van de gemeente sprake van blokverkavelingen terwijl in het westen van de gemeente een hooilanden-verkaveling kon worden aangetroffen, een verkaveling in zeer lange, smalle stroken. Bij Westergeest had de verkaveling het karakter van een essenverkaveling; ten noorden van Kollum en ten zuiden van Burum lagen enkele langgerekte kavels ter plaatse van oude geulen.

Op de zandgronden in het zuidwesten van de gemeente was sprake van een opstreckende strokenverkaveling vanuit diverse ontginningsassen. Deze verkaveling herinnert aan de vroegere vervening en ontginning, waardoor het laagje veen, dat vroeger het zand grotendeels bedekte, geleidelijk aan is verdwenen. Vele kavels zijn van elkaar gescheiden door houtsingels of heggen, die - ondanks de overschakeling van akkerbouw naar veeteelt in dit gebied - grotendeels zijn blijven bestaan.

De oude verkaveling was aan het einde van de jaren zeventig in het algemeen nog goed herkenbaar. Uitzonderingen hierop vormen de directe omgeving van Westergeest (verdwijnen van de essenverkaveling ?) en een gebiedje ten noorden van Kollum. Wat de invloed is geweest van de toen in voorbereiding zijnde ruilverkaveling is niet bekend.

3.3 Landschapsbeeld

Ook in het landschap komt het tweeslachtige karakter van de gemeente Kollumerland tot uitdrukking. Zo is het landschap van de kleigronden zeer open. Het gebied is betrekkelijk boomloos, met uitzondering van de boerderij-erven. De aanwezigheid van de houtsingels in het tot de Friese Wouden behorende deel van de gemeente doet een gesloten landschapsbeeld ontstaan dat sterk contrasteert met het open weidegebied van de kleigronden.

4 INFRASTRUCTUUR (kaart)

4.1 Waterwegen

Een aantal oorspronkelijke wadgeulen in dit gebied heeft vanouds betekenis gehad voor de afwatering en voor de scheepvaart. Daarnaast is in de loop der eeuwen een aantal gegraven vaarten aan het stelsel toegevoegd. Het belang van de waterwegen mag blijken uit de ligging van Kollum, die grotendeels bepaald werd door de ligging aan een vaarweg : via de bochtige Dwarsrijd was het dorp verbonden met het Dokkumer Diep. Aan het begin van de 16e eeuw werd de vaarweg bekort door de aanleg van de Zijlsrijd. Zuidelijk van het dorp lag een in de 16e eeuw gegraven verbinding met het Kolonelsdiep.

Ook Veenklooster en het terpdorp Burum waren via een opvaart bereikbaar; deze situatie wordt bij Schotanus (1718) reeds afgebeeld. Van bovenlokale betekenis was de aanleg van de Strobosser-trekvaart in de jaren 1651-1654 dwars door het grondgebied van de gemeente. De vaart vormde de verbinding tussen Dokkum en het Kolonelsdiep, ter hoogte van het gehucht Stroobos, en was onderdeel uit de vaarverbinding van de Zuiderzee, via Lemmer en Leeuwarden naar Groningen. Een laat aangelegde vaarweg was de opvaart van Kollumerzwaag die in 1805 gegraven werd.

In aansluiting op het graven van de Nieuwe Vaart in de gemeenten Tytsjerksteradiel en Dantumadeel werd in Kollumerland de Nieuwe Zwemmer gegraven in 1880-81, waarmee de oude en bochtige tracé's kwamen te vervallen.

Na de Tweede Wereldoorlog is de betekenis van de vaarten voor de beroeps-scheepvaart geheel verdwenen; soms kwam daarvoor een recreatieve functie in de plaats.

4.2 Landwegen

Het beloop van de landwegen in het kleilandschap werd vooral bepaald door de ligging van voormalige dijken, waarop, of aan de voet waarvan de weg liep. Het oude patroon van doorgaande verbindingen steunt geheel op het patroon van dijken, zoals die langs het Dokkumer Diep en de dijken die in verschillende fasen langs de Lauwerszee zijn aangelegd.

In het deel dat tot de Friese Wouden wordt gerekend is het oost-west beloop van de wegen dominant, met daartussen korte noord-zuid verbindingen. Dit patroon kan in grote lijnen herleid worden tot dat van de middeleeuwse ontginningsassen. De weg langs de Strobosser-trekvaart valt buiten het hier genoemde patroon en is voortgekomen uit het trekpad langs dit water.

Tussen 1850 en 1940 zijn, afgezien van enkele uitbreidingen op lokaal niveau, geen belangrijke nieuwe verbindingen tot stand gekomen. Wel werd in de tweede helft van de 19e eeuw een begin gemaakt met de verharding van vele wegen met puinslag of met grind. Na de Tweede Wereldoorlog werd de Lauwersmeerweg aangelegd.

4.3 Spoorwegen

Binnen de gemeente Kollumerland ligt - dicht langs de grens met de gemeente Achtkarspelen - ook een gedeelte van de spoorlijn tussen Groningen en Leeuwarden welke in 1866 werd aangelegd. Tot 1939 was er een stopplaats te Zandbulten.

4.4 Gas, electriciteit en drinkwatervoorziening

De gemeente Kollumerland heeft tot de aanleg van een net van leidingen uit Twente en Zuid-Drenthe (kort na de Tweede Wereldoorlog ?) geen beschikking gehad over aardgas.

Daarentegen werd reeds in 1911 een elektrische centrale (met een machinistenwoning) gebouwd aan de Eijso de Wendtstraat te Kollum. In 1920 werd naast het gemeentehuis een nieuw schakelstation gebouwd met kabeltoren, werkplaats, magazijn en een woning voor de chef-monteur (thans huisvesting Sociale Dienst). De oude centrale werd verbouwd tot Vak- en Huishoudschool, maar moest later plaatsmaken voor een nieuw schoolgebouw.

Kollumerland heeft ook op leidingwater lang moeten wachten; pas na de Tweede Wereldoorlog kwamen aansluitingen op het waterleidingnet tot stand.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

De bevolking van Kollumerland vond haar bestaan vanouds hoofdzakelijk in de landbouw. Omstreeks 1850 was behalve de veeteelt ook de akkerbouw nog van betekenis. Daarna werden geleidelijk aan steeds meer akkers omgezet in grasland. Vooral in het zuidwesten van de gemeente vond een vrijwel totale omschakeling plaats van akkerbouw naar veeteelt.

In 1898/99 werd ten zuiden van Oudwoude de coöperatieve zuivelfabriek "Huis ter Noord" gebouwd. Het is altijd de enige zuivelfabriek in Kollumerland gebleven. Als gevolg van verschillende verbouwingen heeft het gebouw zijn oorspronkelijke karakter verloren.

Behalve de zuivelfabriek was van enige industriële ontwikkeling in de gemeente nauwelijks sprake. Wel waren in de gemeente diverse korenmolens aanwezig (Kollum, Munnekezijl en Oudwoude) alsmede een houtzaagmolen te Munnekezijl (De Bokkemolen, afgebroken in 1920) en een stoomhoutzagerij te Kollum (1871) en verder een aantal olieslagerijen. Een van de olieslagerijen in Kollum werd in 1878 voorzien van een stoommachine en groeide uit tot de N.V. Oliefabrieken Tijmstra. De fabrieken werden in 1938 gesloopt. Van de korenmolens is de Munnekezijlstermolen (1856) bij Munnekezijl bewaard gebleven.

In de hoofdplaats Kollum werd vanouds veel gehandeld; in de hoofdstraat waren en zijn nog altijd vele winkels. Een deel van de bevolking vond haar bestaan in de agrarische groothandel.

Op de schrale heidegronden werd als gevolg van de geringe opbrengst veel armoede geleden. De heidebewoners, die woonden in hutten (spitketen) en kleine gemetselde woninkjes (woudhuisjes), trachten iets te verdienen door het draaien van ropen (touw), het maken van heidebezems en schrobbers, of het vlechten van matten voor stoelen. Ook gingen velen in bepaalde seizoenen zich verhuren bij boeren op de klei, soms tot ver in de provincie Groningen en ook trok men naar Duitsland om daar te gaan werken. Het gebruik van kunstmest dat vanaf 1900, maar vooral na 1920 toenam deed in de loop van de jaren twintig dit vroegere heidegebied veranderen. De bouwlanden werden herschapen in vruchtbaar grasland.

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

De continue bewoning van het kweldergebied is van een hogere ouderdom dan die van de aangrenzende pleistocene zandgronden. Voor de bewoning in het kweldergebied werden de van nature hoogst opgeslibde delen (oever- en strandwallen) uitgekozen. Later werden ook, vooral kleine, terpen aangelegd op deze hoger gelegen delen. In Kollumerland is Burum de enige dorps terp; de overige zijn al dan niet meer bewoonde huisterpen.

De gronden die in het zuidelijk deel van de Lauwerszee werden gevormd zijn door bedijkingen voor bewoning geschikt gemaakt. In de vroegst bedijkte delen bevinden zich nog enkele terpen, maar ten noorden van de lijn Kollumerzijl tot even boven Burum, komen de woonheuvels niet meer voor en liggen de boerderijen op maaiveldniveau.

De op de rand van de pleistocene gronden gelegen nederzettingen Kollum, Westergeest en Oudwoude vormen mogelijk de oudste, sinds de vroege middeleeuwen bewoonde punten van de Wouden zoals dat ook uit het naburige Dantumadeel bekend is. Zuidelijk van Kollum, Westergeest en Oudwoude liggen Kollumerzwaag, Zwagerveen en Veenklooster, nederzettingen die zijn ontstaan na de ontginning in de 11e of 12e eeuw van de hier gelegen veengronden. De parcelering rond deze dorpen wijst op een oorsprong als veenontginning ten behoeve van de akkerbouw. Langs de grens met Achtkarspelen waren op dat moment nog onontgonnen heidevelden aanwezig. Pas in de loop van de 18e eeuw is dit gebied bewoond geraakt en ontstonden de kernen Zwagerbosch en Zandbulten.

Tussen 1850 en 1940 bleef in de meeste dorpen en gehuchten de ruimtelijke ontwikkeling beperkt tot een aantal invullingen en vervangende nieuwbouw binnen de bestaande structuur. De bevolkingsgroei was tussen 1850 en 1940 het sterkst in het eerste kwart van de 20e eeuw. (zie Bijlage I)

6.2 Dorpen

Burum

Burum is het enige terpdorp in Kollumerland. Behalve de terp

waarop de kerk en het kerkhof gelegen zijn, bevindt zich op korte afstand westelijk daarvan een grotere, tot voor kort onbebouwd gebleven terp.

Bepalend voor de plattegrond van het dorp is de samenkomst van een aantal wegen, waarvan een tweetal is aangelegd ter plaatse van een voormalige dijk. Nadat een dijk tussen Kollum en Visvliet was aangelegd, mogelijk begin 13e eeuw, zijn kort daarop kleine aangrenzende gebieden apart ingedijkt, waarbinnen ook de terpen van Burum lagen. De huidige Herestraat en Wijtsmaweg zouden van dit dijkenstelsel deel hebben uitgemaakt.

Het dorp bestaat behalve de kerk uit enige woningen en boerderijen; aan de oostzijde van het dorp staat een korenmolen.

Kollum (Kaart)

Het centraal in Kollumerland gelegen Kollum is de hoofdplaats van de gemeente. De (oude) dorpsbebouwing is geconcentreerd rond het kruispunt van een landweg en een waterweg, waardoor het dorp in verbinding stond met de Lauwerszee. Kollum ontwikkelde zich vooral in de 17e en 18e eeuw tot een dichtbebouwde en relatief grote nederzetting. Dit handels- en scheepvaartcentrum kon gerekend worden tot de groep van Friese 'vlekken', nederzettingen zonder stadsrecht, maar met een handels- en scheepvaartactiviteit die soms groter is dan die van de kleine Friese steden. Gehandeld werd er in boter, kaas, granen, bier, hout en vis. Daarnaast kwamen kleine industrieën voor zoals leerlooierijen, pottebakkerijen, bontwerkerijen, kalkovens, (olie)molens, een lijnbaan en een scheepstimmerwerf.

"Stedelijk aandoende" instellingen als een gasthuis, weeshuis, armenhuis en een Latijnse school waren in 1579 reeds aanwezig. In de omgeving van Kollum waren ook diverse states.

In de 18e en een groot deel van de 19e eeuw onderging de ruimtelijke structuur geen wezenlijke verandering. Het kadastrale minu-teplan van 1823 geeft dan ook hetzelfde beeld als de kaart van Schotanus uit 1718 : de bebouwing lag vrijwel geheel aan het assenstelsel. Aan de Voorstraat een vrijwel gesloten gevelwand, voornamelijk bestaande uit woonhuizen en met name aan de Diepswal bedrijfsbebouwing.

In de tweede helft van de 19e eeuw nam de woonfunctie toe, aanvankelijk vooral voor welgestelden, getuige de bouw van een aantal villa's aan de Voorstraat. Kort na 1900 ontstond in het zuidwestelijke kwadrant van het assenstelsel een nieuwe wijk, voornamelijk bestaande uit volkswoningbouw. Een deel daarvan werd gerealiseerd door de inmiddels opgerichte woningbouwverenigingen.

Na de Tweede Wereldoorlog maakte Kollum vooral aan de noordzijde opnieuw een sterke groei door; het traditionele kruispunt van Diepswal en Voorstraat kwam daardoor wat afzijdig te liggen.

Kollumerzwaag

De structuur van het centraal op de pleistocene zandgronden gelegen Kollumerzwaag vertoont veel overeenkomsten met de meer westelijk gelegen dorpen in Dantumadeel. Deze structuur wordt

bepaald door een oost-west gerichte middeleeuwse ontginningsas, de huidige hoofdstraat van het dorp (Voorstraat). Kollumerzwaag bestond vroeger voornamelijk uit boerderijen, maar door de forse toename van de woonbebouwing na de Tweede Wereldoorlog is het agrarische karakter van het dorp naar de achtergrond verdrongen.

Munnekezijl

Het dorp Munnekezijl ontwikkelde zich bij een sluis (zijl) die ca. 1476 in de Lauwers was gelegd ter regulering van de afwatering van deze rivier op de Lauwerszee. De sluis werd sindsdien enkele malen verplaatst. In 1585 werd oostelijk van de toenmalige sluis een schans aangelegd; waarvan thans niets meer zichtbaar is. Op de Schotanus kaart van 1718 en het kadastrale minuteplan van 1822 is te zien dat ter weerszijden van de enkele sluis buurtjes lagen. Met de aanleg van van een nieuw kanaalvak met sluis in 1882 kwam een deel van het dorp tussen beide sluizen in te liggen. Door de sanering van dit buurtje in de jaren zeventig van deze eeuw, vormt het sluizencomplex thans de oostelijke begrenzing van de dorpsbebouwing.

Oudwoude

De dorpsplattegrond van Oudwoude bestaat uit twee delen, namelijk uit een gedeelte van de oost-west lopende Zomerweg en uit de Wijgeest (waaronder het noordelijk deel van de uitloper van de zandgronden in de klei vanouds bekend staat). Het aan de Zomerweg gelegen deel heeft de kenmerken van de meeste andere wouddorpen: lintbebouwing aan een weg die de opstreckende verkaveling ongeveer loodrecht snijdt. Tot in de 19e eeuw bleef de ruimtelijke scheiding van de twee onderdelen van het dorp bestaan. In de 19e eeuw begon de bebouwing - vooral van niet-agrarische aard - toe te nemen waardoor beide delen langzamerhand aan elkaar groeiden.

Veenklooster

Het dorp Veenklooster, gelegen in het zuiden van de gemeente Kollumerland, is een kleine agrarische nederzetting op een plaats waar de vroegere landweg naar Kollum zich splitste in een westelijke tak naar de Zwaag en een zuidelijke tak, het Wildpad, die over de heidevelden liep. Het dorp ontleent zijn naam aan het voormalige veengebied, dat vermoedelijk al in de 11e en 12e eeuw tot ontginning werd gebracht en het middeleeuwse klooster, dat zich ongeveer op de plaats van de huidige state bevond.

Typerend voor het dorp was en is het samengaan van een kleine concentratie dorpsbebouwing en het uitgestrekte state-terrein Fogelsangh met bijbehorende landerijen, opstallen, tuinen en een bospark, met een geheel eigen structuur. Centraal in het dorp ligt de Brink, een groene, met bomen beplante ruimte welke als overgangselement fungeert tussen de dorpskom en het state-complex.

In de periode 1830-1840 werd rond de Fogelsangh State een park aangelegd in landschapsstijl naar een ontwerp van de tuinarchi-

tect Lucas Pieters Roodbaard. De state zelf kreeg in de tweede helft van de 19e eeuw - ter gelegenheid van het bezoek van Koning Willem II - een complete facelift, waardoor het huis, op de kap en de raamindeling na, zijn huidige uiterlijk kreeg. De zichtlaan achter het huis kreeg de naam Keningswei en werd verhard.

Enkele jaren daarvoor kreeg de Muntsewei zijn huidige visuele begrenzing door de bouw van de Villa Nova 'Mynke Paed'. In dezelfde periode werden ook een tweetal opmerkelijke stelpboerderijen en een jachtopzienershuis in de nabijheid van het state-terrein gerealiseerd. De ruimtelijke structuur van Veenklooster is tussen 1850 en 1940 niet veel veranderd, behalve het iets dichter bebouwd raken van de situatie rond de wegsplisting en het tot stand brengen van de verbinding van de Keningswei met de Muntsewei.

Van de wijzigingen na de Tweede Wereldoorlog is de demping van de opvaart naar de Stroobosser Trekvaart vermeldenswaardig evenals het verschuiven van het agrarisch karakter naar de woonfunctie als gevolg van het toenemen van de bebouwing en de opheffing van de agrarische functie van een aantal boerderijen.

Westergeest

Het dorp Westergeest kwam tot ontwikkeling op een pleistocene opduiking ten noordwesten van de woudgronden en is daarvan gescheiden door een enkele honderden meters brede laagte. "Geest" duidt op de aanwezigheid van akkerland temidden van lager gelegen klei- en veengronden. Het bouwland heeft overigens in de loop van de 20e eeuw plaatsgemaakt voor grasland. Landschappelijk is de geest is nog altijd herkenbaar door de het hoogteverschil en de aanwezigheid van beplanting.

Centraal op het hoger gelegen gedeelte ligt een wegenstelsel waardoor de plattegrond van het dorp vanouds wordt bepaald. De aan dit wegenstelsel gelegen bebouwing nam vooral vanaf het midden van de 19e eeuw toe en heeft tegenwoordig voor het merendeel geen agrarisch karakter meer.

Zwagerbosch

Zwagerbosch ligt in de uiterste zuidwesthoek van de gemeente en hoorde voor 1940 bij Kollumerzwaag. Sindsdien is het echter een zelfstandig dorp. Het dorp kwam vanaf de 18e eeuw maar vooral sinds de tweede helft van de 19e eeuw tot ontwikkeling op de voorheen onbebouwde heide. Omstreeks 1823 was er nog maar weinig bebouwing zoals op het kadastrale minuteplan van dat jaar te zien is. Met de opdeling van de heide, voorafgaand aan de ontginning, die rond het midden van de 19e eeuw grotendeels was voltooid, werden de bestaande perceelsgrenzen in zuidelijke richting doortrokken. De bebouwing is hier niet als een lint aan een oost-west lopende ontginningsas, maar is deels gesitueerd aan enkele haaks daarop staande paden en deels ook verspreid in het veld. Het bebouwingsbeeld wordt tegenwoordig het sterkst bepaald door 20e eeuwse, merendeels vrijstaande woonhuizen. Van de 19e eeuwse bebouwing zijn de meest armelijke voorbeelden begin deze eeuw verdwenen, op een gering aantal zeer kleine woudboerderijen na.

6.3 Gehuchten

Augsbuurt of Lutjewoude

Zuidoostelijk van Kollum ligt Augsbuurt, een gehucht - vroeger een dorp - bestaande uit een aantal verspreid liggende boerderijen en een kerk.

In de 18e eeuw werd de Clant State afgebroken. Op de singel buiten de omgrachting staat nu een boerderij van het kop-halsromptype.

Kollumerpomp

Het gehucht Kollumerpomp kwam in de 18e eeuw tot ontwikkeling, in de vorm van lintbebouwing langs een voormalige zeedijk bij een uitwateringspunt (pomp).

(De) Triemen

De ruimtelijke structuur van dit gehucht wordt bepaald door een bewoningsas die de noord-zuid lopende verkaveling ongeveer loodrecht snijdt. Langs de as ligt vanouds enige verspreide bebouwing; ondanks enige verdichting sinds het midden van de vorige eeuw is dit kenmerk nog steeds aanwezig.

Warfstermolen

Het gehucht Warfstermolen kwam in de 18e eeuw tot ontwikkeling in de vorm van lintbebouwing langs een voormalige zeedijk nabij een molen (reeds lang geleden gesloopt) en een warf, een huis waar het dijkgerecht gehouden werd. Het dijklichaam is mogelijk al voor 1612 afgegraven; het tracé wordt sindsdien gemarkeerd door een rijweg. In de loop van de 19e en 20e eeuw trad een geringe uitbreiding van de lintbebouwing op, voornamelijk bestaande uit woonhuizen, welke vooral aan de binnenzijde van de voormalige dijk zijn gelegen. Verspreid over de omringende landerijen liggen enkele boerderijen.

Zandbulten

Op een strook onontgonnen heide langs de grens met Achtkarspelen vestigde zich in het laatst van de 18e en in de 19e eeuw een verarmde bevolkingsgroep. Onder de naam Zandbulten onstond een verzameling verspreid liggende hutten en kleine huizen. In de loop van de 20e eeuw verdwenen de hutten en werden wegen en paden bestraat. Ook onstond de huidige woonwijk, voornamelijk bestaande uit eengezinshuizen van na de Tweede Wereldoorlog. Deze ontwikkeling is mogelijk gestimuleerd door het feit dat Zandbulten tot 1939 een 'stopplaats' voor de trein was.

6.3 Verspreide bebouwing

In de hele gemeente komt vanouds relatief veel verspreide bebouwing voor, aanvankelijk voornamelijk in de vorm van verspreid in het veld liggende boerderijen op de kleigronden en bebouwing (welke soort ?) langs de wegen (ontginningsassen) op de zandgronden in het zuidwesten van de gemeente.

Na de verharding van de wegen in de tweede helft van de 19e eeuw en de eerste helft van de 20e eeuw, nam in de hele gemeente de verspreide bebouwing (woningen en boerderijen ?) langs de wegen aanzienlijk toe.

LITERATUUR

ALGEMEEN

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk: Zaltbommel, 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel, 1958.

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied (1-1-1985 t/m 1-1-1989), nr. 125. Leeuwarden, 1989.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspecten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Fryske Akademy. Fries Molenboek. Leeuwarden, 1980.

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden, 1979.

Ir. P.A. van der Sluis. Cultuurtechnische ontwikkelingen in de Friese Wouden na 1918. Drachten, 1963.

K.A. Walther en G.L. Rienks. Binnendijken en slieperdijken yn Fryslân. Boalsert. (2 delen)

KOLLUMERLAND C.A.

Mr. A.J. Andreae. Kollumerland en Nieuw Kruisland. Leeuwarden, 1975. (oorspronkelijke uitgave 1883)

Herma M. van den Berg. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Noordelijk Oostergo, Deel IV Kollumerland en Nieuw Kruisland. 's-Gravenhage, 1989.

R. Bosgraaf. Kollumerland rond 1900. Uitgave : Oudheidkamer mr. Andreae te Kollum. Kollum, 1982.

R. Bosgraaf. Kollum in oude ansichten, deel 2. Zaltbommel, 1984.

M.J. de Jong. Natuur en Landschap in Kollumerland en Nieuw Kruisland. een kennismaking en een pleidooi. Uitgave van de Stichting Oud Kollumerland. Kollum, 1983.

Drs. Peter Karstkarel. Bouwkunst in Kollumerland. Uitgave Stichting Oud Kollumerland, Kollum, 1984.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Veenklooster als beschermd dorpsgezicht. z.pl., februari 1988.

Luuk van der Veen (red.). Kollum van 1900 tot nu. Leeuwarden, 1984.
(Steden & Dorpen Reeks Friesland nr. 2)

Geraadpleegd kaartmateriaal :

Grietenijkaarten van B. Schotanus a Sterringa. Vermeerderd uitgegeven door Francois Halma 1718.

Kadastrale minuteplannen ca. 1823.

Grietenijkaart van 1847 van W. Eekhoff.

Topografische kaarten ca. 1930 en de (gedeeltelijk) herziene versies van ca. 1945.

BIJLAGE I BEVOLKINGSONTWIKKELING

	1989	1856	1876	1896	1925	1940
Augsbuurt	76	119	129	100	168	146
Burum	658	1639	1830	1606	1803	1051
Kollum	5149	2400	2383	2546	3066	2555
Kollumerpomp	479					601
Kollumerzwaag	2958	612	734	801	1069	1254
Munnekezijl	587					722
Oudwoude	782	636	771	662	876	847
Triemen	308					421
Veenklooster	102					
Warfstermolen	217					
Westergeest	596	1267	1236	1588	1912	557
Zwagerbosch	525					
Zwagerveen						1033

Opmerkingen :

De cijfers voor 1940 : Munnekezijl en Warfstermolen hoorden onder Burum; Kollumerpomp onder Kollum; Triemen en Zwagerveen onder Westergeest en Veenklooster onder Oudwoude. Zwagerbosch hoorde voor 1940 bij Kollumerzwaag, maar werd in dat jaar een zelfstandig dorp.

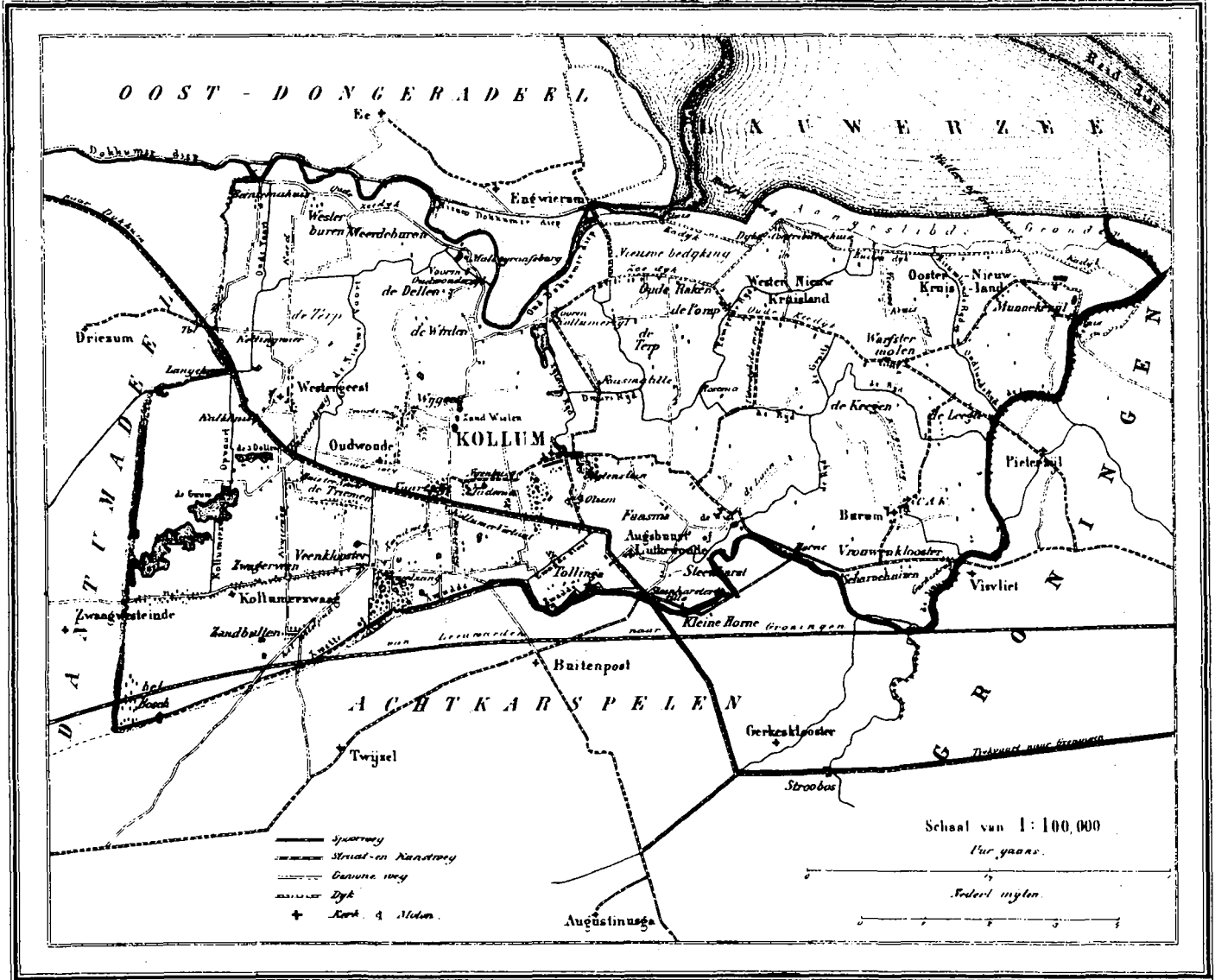
Kaart 1

Gemeente Kollumerland en Nieuw-Kruisland

J. Kuyper Gemeente-atlas van Friesland

PROVINCIE FRIESLAND

GEMEENTE KOLLUMERLAND EN NIEUW-KRUISLAND.

1865

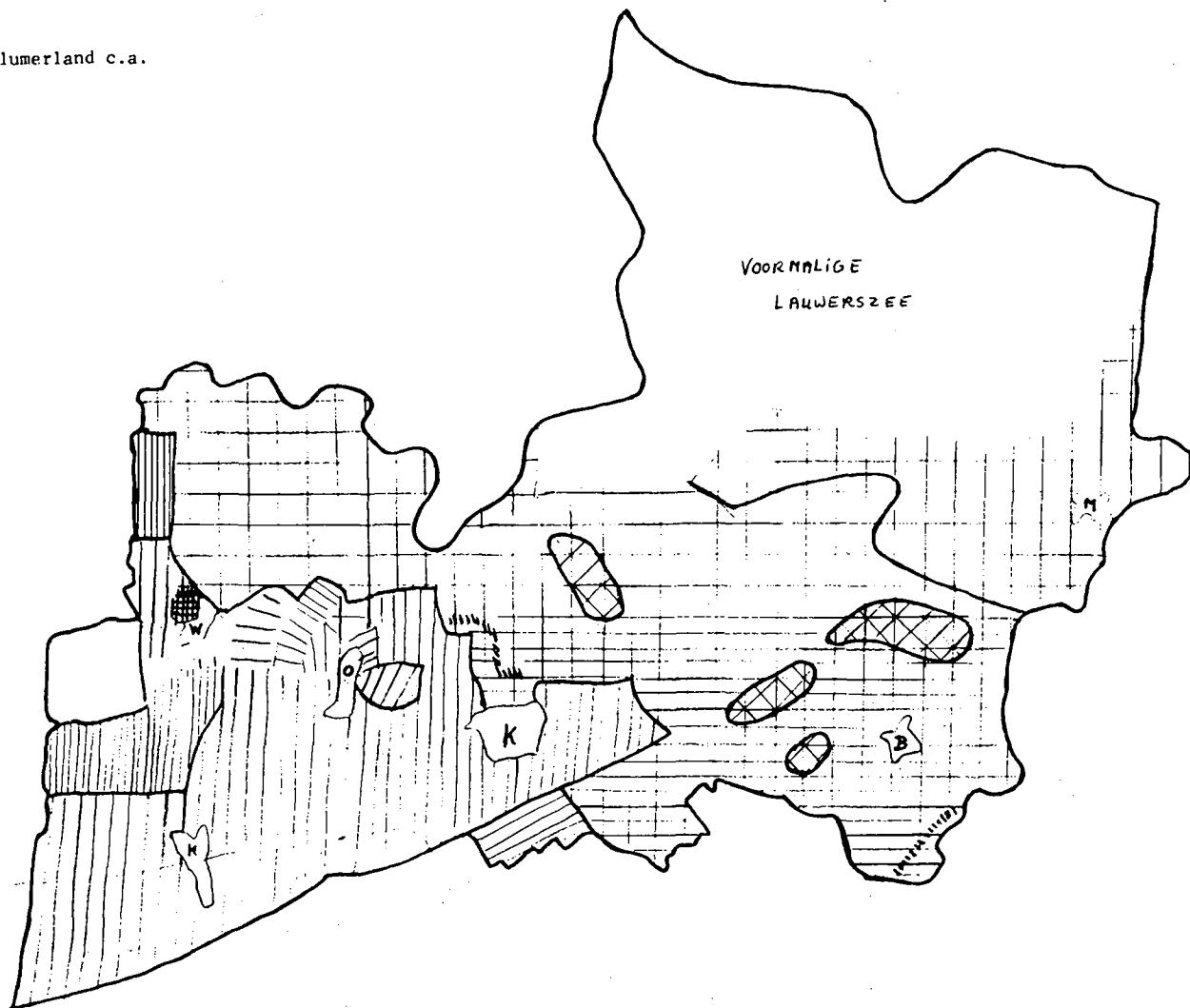
Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

8468 Bunders. 6550 Inwoners.

Kaart 2 Verkavelingstypen, Situatie omstreeks 1850.

Gemeente Kollumerland c.a.

- Onregelmatige blokverkaveling
- Jongere blokverkaveling
- Regelmatige blokverkaveling
- Langgerekte kavels t.p.v. oude geulen
- Opstreckende verkaveling op het zand
- Hooilandverkaveling (zeer lange smalle stroken)
- Essen

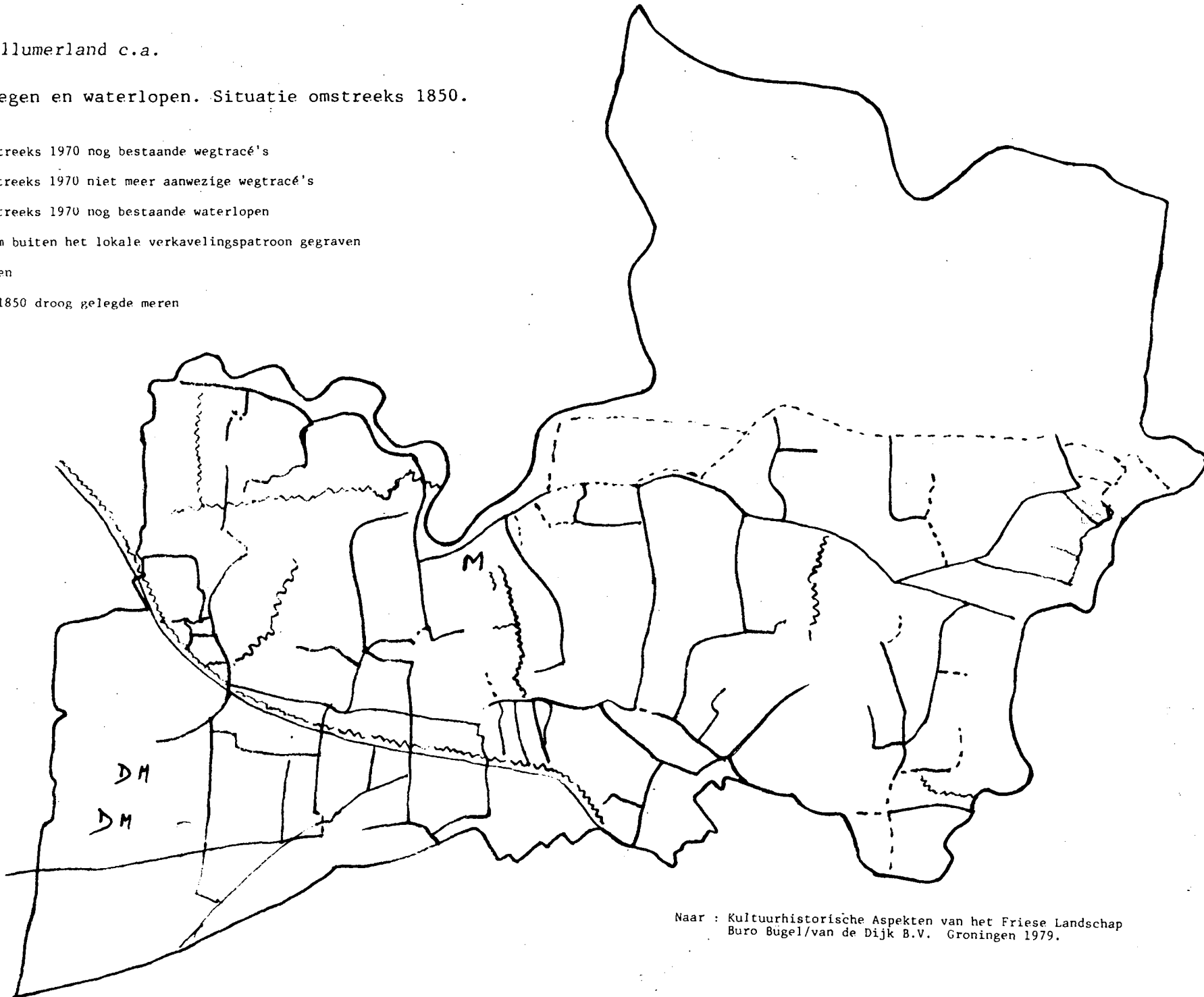

Naar : *Kultuurhistorische Aspecten van het Friese Landschap*
 Buro Bügel/van de Dijk B.V. Groningen 1979.

Gemeente Kollumerland c.a.

Kaart 3 Wegen en waterlopen. Situatie omstreeks 1850.

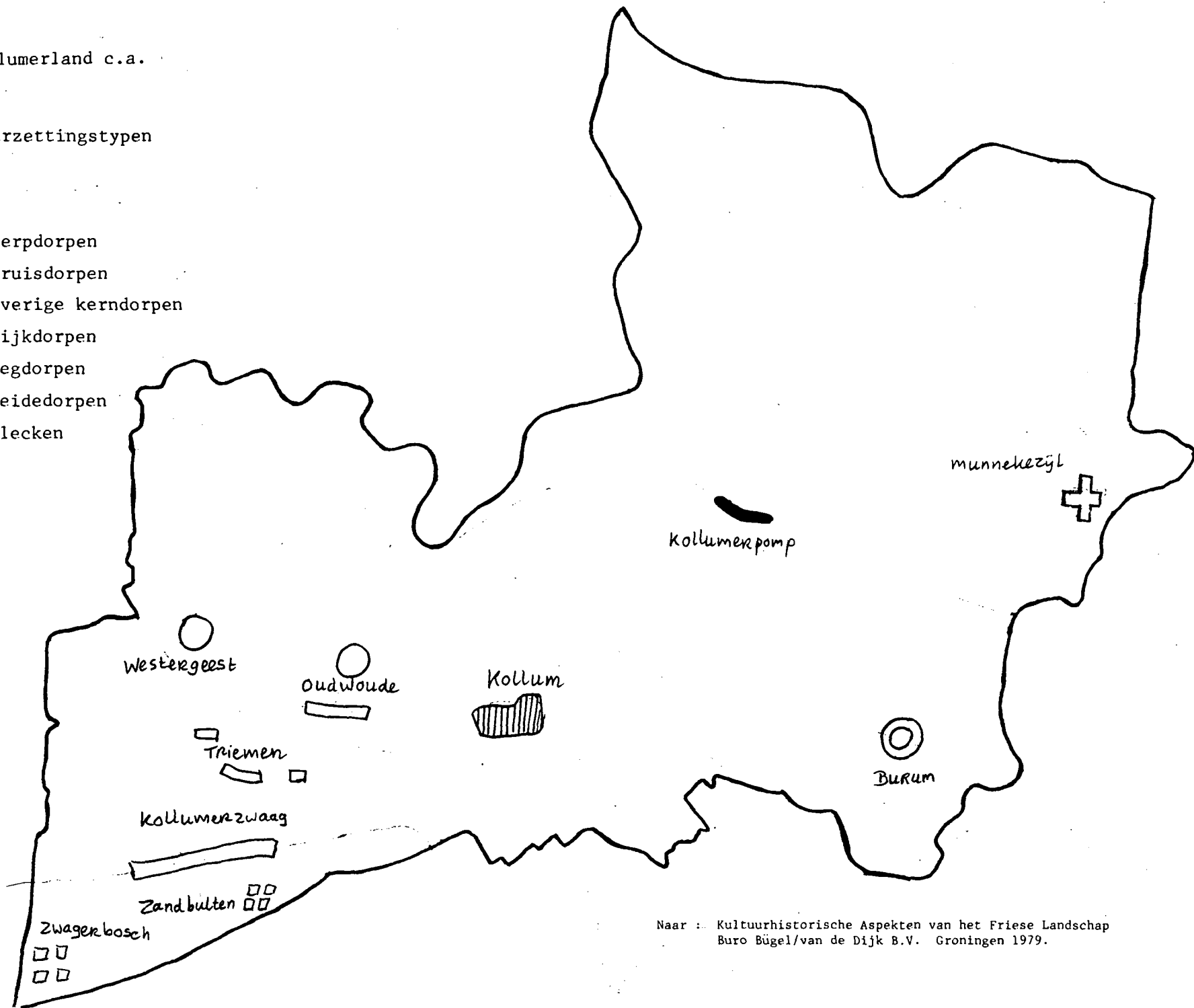
- omstreeks 1970 nog bestaande wegtracé's
- omstreeks 1970 niet meer aanwezige wegtracé's
- ~ omstreeks 1970 nog bestaande waterlopen
- ~ idem buiten het lokale verkavelingspatroon gegraven
- M meren
- DM na 1850 droog gelegde meren

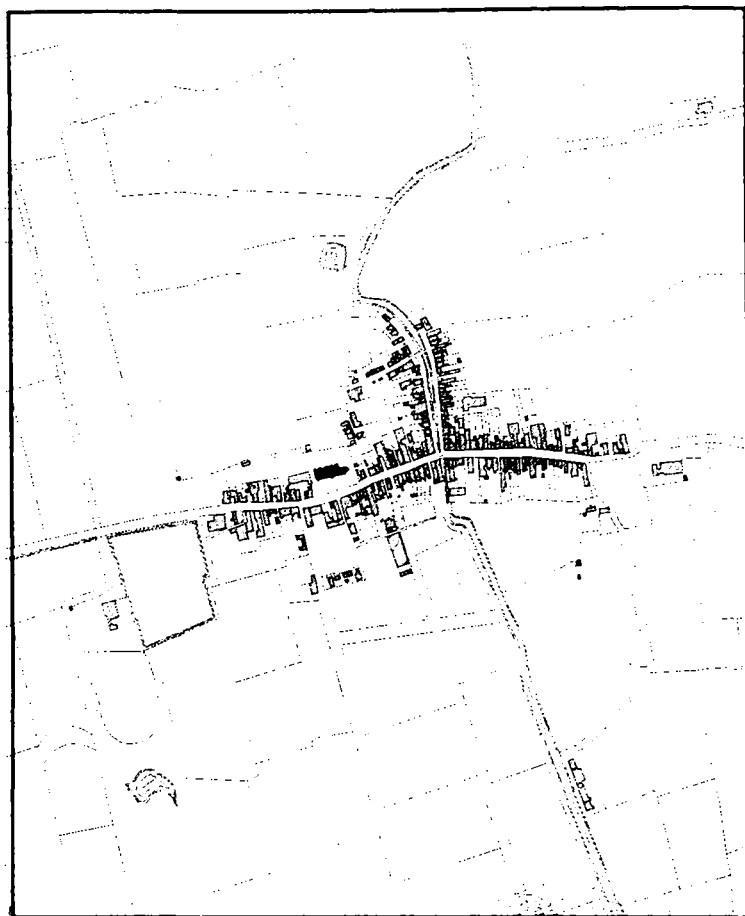
Naar : *Kultuurhistorische Aspecten van het Friese Landschap*
Buro Bugel/van de Dijk B.V. Groningen 1979.

Kaart 4 Nederzettingstypen

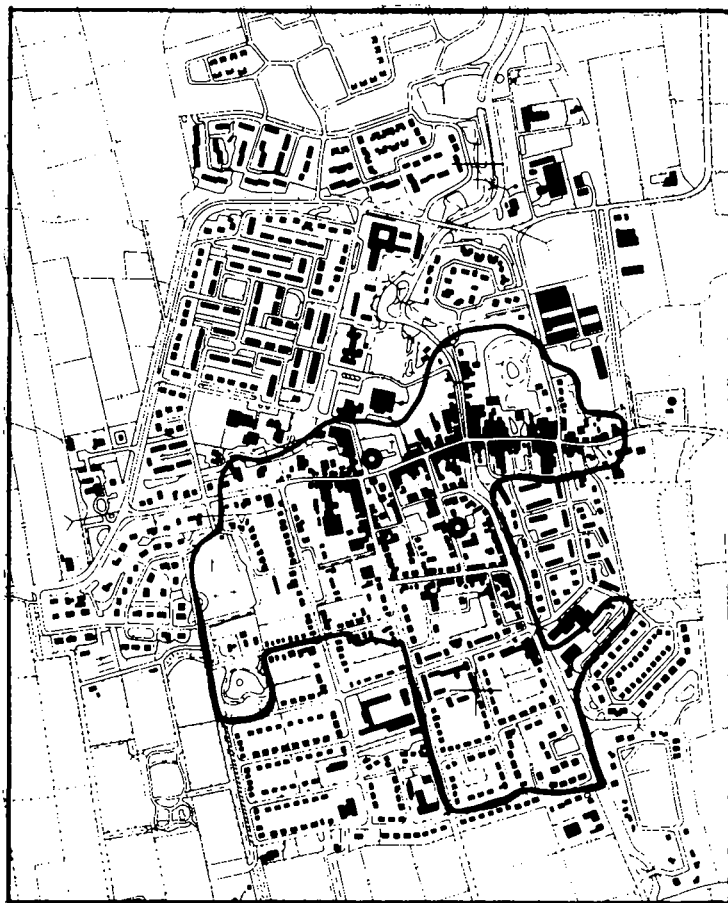
- ⊙ terpdorpen
- + kruisdorpen
- overige kerndorpen
- ▬ dijkdorpen
- ┌┐ wegdorpen
- ▣▣ heidedorpen
- ▨ vlekken

Kaart 5 De ontwikkeling van Kollum

Kollum ca. 1823
Kopie van het kadastrale
minuteplan omstreeks 1823

Kollum ca. 1985
 globale grens bebouwing 1940

